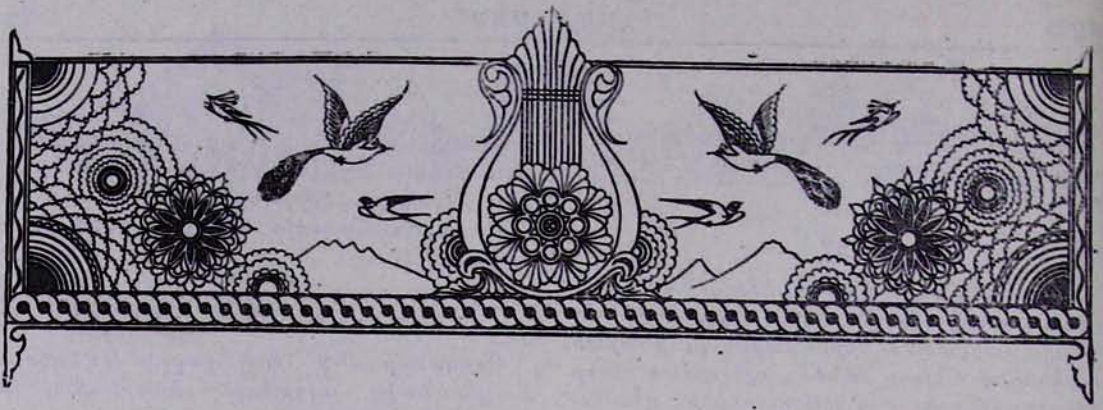

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ*

Գ. ՓՈՒՇԵՐ ԵՎ ԽՈՒԹԵՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՄԸ ՃԱՄՐՈՒՆ ՎՐԱ

Այցը, զոր Պոլսո տվինք Կոմիտասը հոն բերելն առաջ, մեր առջև պարզեց ամենն զժողով պահերն մեկը, զոր կապեր սուրբաններու մայրաքաղաքը: Կտիրեր հոն ռեժիմ մը, որ հայ միտքն ու հոգին խամրեցուցեր էր, ու կըլատեր ամեն ճիգ: Ծահճացեր էր բովանդակ հայ կյանքը, և հոգեկան սփոփանքի առիթ չէր կրնար տալ մարդոց:

Մամուլը կաշկանդված, գրականությունը ծաղկանոց նետված, հայ բեմը վաղուց հանձնրված թուրքին, միսթարական միակ երեվոյթը եկեղեցիներու շուրջ ստեղծված եռուզեռն էր բազմաձայն երգեցողության շնորհիվ, և սակայն ան ալ անընդհատ տազնապ կանցներ, տիրացուներու հարուցած խռընդոտներու երեսին:

Եվ մինչ Պոլսո մեջ կմղվեր այսպես տիրացուներու պայքարը բազմաձայն երգեցողության դեմ, Կոմիտաս թևակոխած էր արդեն իր առաքելության ամենն լճոական մեկ փուլը:

1907-ը, երբ ան հաղթական էջմիածին կղաղնար Եվրոպային, ուշագրավ թվական մըն էր արդարև անոր կյանքին մեջ: Հոգին թարմացած, և նոր տեսիլքներով առցուն, իր բույնը կղաղնար հպարտ, նոր ճիգի, նոր տքնության լծվելու համար:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № Թ Ա-ից և Ե-ից:

Իր երկու համերգները 1906 դեկտեմբերին և 1907 հունվարին, և դասախոսությունը, զոր 1907 հունվար 13-ին կատարեց Փարիզի մեջ, և ապա իր համերգներն ու դասախոսությունները, զորս տվավ նույն տարվան գարնան Ցյուրիխի, Ժընևի, Լոզանի, Բեռնի և Վենետիկի մեջ, տեսակ մը նախադուռն եղան իր հիմնական առաքելության, — աշխարհին ցույց տալ ամենն շքեղ մեկ երեսը ստեղծագործ հայ հանճարին:

Ծիշտ է, որ 1899 հունիսին իր տված դասախոսությունները Բեռլինի մեջ, տեղվույն երաժշտանոցը ավարտած օրերուն, և երկու տարի հետո, 1901-ին, իր ելույթները Բեռլինի միջազգային երաժշտական համաժողովին մեջ, որուն մասնակցելու հրավիրվել էր, ինչպես և աղկե քիչ հետո իր այցը Փարիզ, բացեր էին իր առաքելության ուղին:

Իրավ ալ, Փարիզ տված սույն այցելության առթիվ էր, որ Արշակ Չոպանյան իր «Անահիտ»-ին մեջ ստորագրեր էր ամենն խանդավառ էջերն մեկը, էջ, որ առաջին ներքողն ու միևնույն ատեն առաջին խրախուսանքը կըլլար մեծ արվեստագետին, իր ստանձնած վսեմ գործին մեջ:

«Այս օրերս Փարիզ եկավ և մեր մատուռին մեջ պատարագի ժամերգության կարևորագույն հաստիքներն մեկ քանին երգեց, — կգրեր Չոպանյան: — Հուզումը, զոր զգացի

իմանալով այդ վեհ ու սրտաբուխ մեղեդիներն ու «Ճէր ողորմեա»-ին վսեմ ողբը, երգված՝ պարզ, վճիտ, հզոր, «հայ» ոճով մը, իր արվեստը խորապես գիտցող և իր ցեղին գեղեցկագիտական ոգովուն լիակատար ըմբռնումն ունեցող անձն մը, կյանքիս ամենեն խորին ու ամենեն քաղցր հուզումներն մին պիտի մնաւ Իրեն հետ ունեցած մեկ քանի տեսակցության մեջ, վարդապետը հաճեցավ ինձի պարզել իր տեսություններն ու այն ծրագիրը, զոր կուզէ իրագործել. և ինձի կթվի, որ ինքը այն մարդն է, որ անհրաժեշտ է, որպեսզի հայ երաժշտությունը արմատապես վերանորոգվի իր ազավաղումն ու անկումն և որպեսզի ան ծանոթ դառնա եվրոպացի երաժշտագետներուն և համաշխարհային երաժշտության մեջ սկսի գրավել այն տեղը, որուն արժանի է և զոր չունի դեռ»:

Զուպանյան, ակնարկ մը նետելէ հետո այն աշխատանքին վրա, զոր Կոմիտաս իրականացուցած էր մինչև այն ատեն, Դյուվալի և Օրբիի նման ֆրանսացի մեծ երաժշտագետներու հիացումը Կոմիտասի վաղվան ծրագիրներուն մասին, կեղրակացներ.

«Փափագելի է, որ հայ ժողովուրդը գիտնա գնահատել այսպիսի արվեստագետ մը և տա իրեն բոլոր միջոցները, որ հարկավոր են, որպեսզի ան ամբողջապես ի գլուխ հանն այն հսկա գործը, որ զինքը քսաներորդ դարու Շնորհալին պիտի կացուցանեն»⁴:

Այս տողերը, 1901-ին գրված, տեսակ մը մարգարեություն էին միևնույն ատեն. վեց տարի անցած չէր այդ օրին ի վեր և արդեն Կոմիտաս աշխարհին բացած էր հայ հոգիին գանձերը: Եվ երբ 1907 սեպտեմբերին էջմիածին կղաճար ան Եվրոպայեն, հոգին լեցուն էր մեծ տեսիլքներով, և նաև մեծ սարսափով ահալոր տքնությունց դաշտին համար, որ իր առջև կրացվեր:

Էջմիածինը շատ նեղ էր սակայն, որպեսզի Կոմիտաս կարենար գլուխ հանել իր մեծ առաքելությունը: Մայր Աթոռը մեծ հնարավորություններ տվեր էր իրեն, որպեսզի այդ առաքելության հիմը դնէր ան: Կոմիտաս էջմիածին մեջ էր, որ ստացեր էր ստուգիվ երաժշտական իր առաջին կրթությունը, առիթ ունեցեր էր հայ ժողովրդական երգին ծանոթանալու և դյուրություն՝ հայ հին երաժշտության ուսումնասիրությամբ պարապելու, վարժվել էր երգ հավաքելու և դաշնակելու, ինչպես և խումբ կազմակերպելու և վարելու: Էջմիածնին կպարտեր դարձյալ կերպով մը իր երաժշտական բարձրագույն կրթությունը Բեռլինի մեջ, Մանթաշյանի օգնությամբ:

Սակայն Բեռլինն դարձին, երբ ավելի ևս լայնցած էր հորիզոնը իր առաքելության և իր ծրագիրներուն, գործունեության ավելի լայն դաշտի մը կարիք կզգար ան: Իր շրջագայությունները արևմտյան ոստաններու մեջ՝ Բեռլին, Փարիզ, Յուրիխ, Ժնև, Լոզան, Բեռն և այլուր, ինչպես և Կովկասի երկու մեծ հայ կեդրոններուն՝ Թիֆլիսի և Բաքվի մեջ, ոչ միայն հագուրդ չէին կրցած տալ իր հոգին փոթորկող երազներուն, այլ կարծես թե ավելի ևս զրգուր էին զանոնք:

Ան վաղուց սեղմված կզգար իր հոգին արդեն էջմիածնի մեջ, ու իր շուրջը ամեն բան զօգոհ կթողուր զինքը:

Դեռ 1905 հունիս 25-ին էջմիածնեն կգրեր Մարգարիտ Բաբայանին.

«Հուսով եմ, որ դուք բոլորդ էլ լավ եք. իհարկե Փարիզի պես երաժշտության ծով աշխարհում ոչ մի րուպե ձանձրույթ չեք զգալ: Իսկ մենք ընկած սոսկալի խորքում, լուծության մեջ ենք սնվում. վայ մեզ»⁵:

Հաջորդ տարին, 1906-ին, Բեռլինն գրած էր նույն Մարգարիտ Բաբայանին, ակնարկելով հոգեկան այն հուզումներուն, զորս իրեն տրվեցավ ապրիլ Բեռլինն էջմիածին դառնալն հետո.

«Այս յոթ տորի է ձեր ծառայելով, թոքերս մաշելով, առողջություն քայքայելով, համբերեցի, ոչ մի տրտունջ չհանեցի. բայց փոխանակ խրախուսի ոչ թե նախատինք, երանի՜ նախատինք լինեք, լուկ անտարբերությամբ վարձատրեցին ինձ: Իհարկե վերաբերու ենք հագել, պարտական ենք իշու պես շարքալ լինել, կարոտ կյանք վարել, վայքեղ, թե բերանդ բաց ես արել. է՛լ «հաստափոր», է՛լ «ծրիակեր», է՛լ «պորտաբույծ», է՛լ ինչ, չգիտեմ, անուններ ժառանգես... է՛հ, էլ ինչու ձեք գլուխն եմ ցավացնում. սիրտս կտոր-կտոր է լինում, չեմ իմանում ինչպե՞ս հովանամ»⁶:

Հուսիկ եպիսկոպոս Զոհրաբյան, որ դասակից և օժակից եղած էր Կոմիտասին, և տեղյակ էր անոր հոգեկան ապրումներուն, մեր խնդրանքով գրի առած իր հուշերուն մեջ կըսե.

«Որքան որ հաջող էր նրա գործը ձեմարանում, որքան որ նա այստեղ սիրված և հարգրված և գնահատված էր ուսուցչության և աշակերտության կողման, նույնքան, դուցե և ավելի, հալածված էր նա վանքի մի շարք հնամուլ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից, որոնք լսելով Կոմիտասի քառաձայն պատարագը, զայրանալով գոչում էին. «քանի որ Աստված մեկ է՝ ուրեմն պատարագն

⁵ «Մշակույթ», Փարիզ, 1935, էջ 155:

⁶ Անդ:

⁴ «Անահիտ», 1901, հունիս-հուլիս:

ալ միաձայն պիտի երգվի»։ Այս և նման անմիտ խոսքերով աշխատում էին այդ սնապաշտները մեղադրել Կոմիտասին և զգվեցնելով նրան կամենում էին հեռացած տեսնել նրան. այս մտքով շարախոսում, վատաբանում էին նրան ամեն տեղ։ Աշխատում էին ամեն կերպ որևէ առիթ գտնել, սեպնելու համար Կոմիտասի երգեցողությունը, որը մեկ ինչ որ նորահնար և Հայոց Եկեղեցու ոգույն հակառակ բան էին հռչակում։ Սակայն այդ տգեղությունների բամբասանքը լոկ բամբասանք էր մնում և նրանց ամեն մի բողոքը անհետևանք, քանի տակավին կենդանի էր Հայոց Հայրիկը, որը լուսավոր հոգի և լայն հայացքներ ուներ և որի շնորհիվ էջմիածնի նոր սերունդը ինքնին պատշապանություն էր գտնում սեպհոգի հնապարհ-հնամուկների ամեն տեսակ որոգայթների դեմ»⁷։

Մանուկ Աբեղյան, որ նույնպես մոտիկ եղած է Կոմիտասի, էջմիածնի մեջ անոր ապրած օրերուն, կգրե սակայն.

«Մի սխալ կարծիք կա տարածված, թե այստեղ (էջմիածնում) նրա հետ իբր վատ են վարվել։ Այդ ճիշտ չէ բնավ։ Ընդհակառակը, նրա հետ ընդհանրապես շատ հարգանքով և սիրով էին վարվում ոչ միայն իր ընկերները, այլև ուրիշները։ Եվ ոչ միայն այդ. շատ բանում ներողամիտ էին և խստապահանջ չէին նրա վերաբերմամբ՝ իբրև արվեստագետի»⁸։

Աբեղյան կթվի հետո դուրսությունները, զորս կվայելել Կոմիտաս էջմիածնի մեջ։ Ան կհիշե, օրինակ, թե նույնիսկ ծերունի միաբանները կհարգեին ու կսիրեին զայն, թե անոնցմե մեկը, Հովհաննես եպիսկոպոս Շիրակունին, անոր հազար ուրբի նվիրեց «Ռոյալ» մը գնելու համար, թե վանքին մեջ անոր հարմար բնակարան մը հատկացուցած էին, որ ոչ ոք կխանգարեր զայն, թե իր տրամադրության տակ պարտեզ մը ուներ պտղատու ծառերով, թե ազատ կերպով կընդուներ իր մշտական հյուրերը, և այլն։

Աբեղյան կփորձե հետո Կոմիտասի դժգոհության պատճառները որոնել.

«Ինչու, ուրեմն, նա ձանձրանում էր էջմիածնից և հեռացավ այնտեղից։ Էջմիածինը նրան բավականություն չէր տալիս իբրև ստեղծագործող երաժշտի։ Ամենից առաջ նրան հոգնեցրել էր խումբ պատրաստելը թե՛ պատարագի և թե՛ ժողովրդական երգերի համար։ Նա շատ անգամ ինձ գանգատվել է, թե իր համար մի պատիժ է դարձել այդ գործը, որովհետև խումբը կազմված էր լինում միայն ձեմարանի աշակերտներից, որոնք փոփոխվում էին և կամ մեծանում էին, ձայ-

ները փոխվում։ Ամեն տարի նույնը պետք էր գլխից սկսել։ Ապա այդ խումբը չէր բավարարում նրան, որովհետև դրան ոչ միայն մեծեր, այլև կանայք չէին մասնակցում։ Նա փորձեց Վաղարշապատ գյուղում խառը խումբ կազմել երկու սեռից (և այդ թույլ տրվեց նրան), ապա մի տարի նույնն արավ նաև Երևանում և դրա համար շարաքը երկու օր էջմիածնից Երևան էր գնում-գալիս և նույնիսկ իր խմբով Թիֆլիս էլ գնաց համերգ տալու։ Սակայն դրանցից ոչ մեկը, ինչքան մեզ համար շատ լավ էր, չէր գոհացնում Կոմիտասին։ Մեծ պակասություն էր համարում նա իր խմբի համար և այն, որ լոկ ձայնական էր, առանց որևէ նվագարանի ընկերակցություն։ Մինչդեռ նրա երազն էր իր պատարագի համար երգահոն շինել տալ, իսկ ձեմարանի վարչությունը կարողացավ աշակերտական խմբի համար մի քանի նվագարաններ բերել տալ միայն այն ժամանակ, երբ Կոմիտաս պիտի թողներ Հայաստանը»⁹։

Ինչ կվերաբերի գուրգուրանքին, որով շրջապատված էր Կոմիտաս ձեմարանի մեջ, ըլլա իր պաշտոնակիցներուն, ըլլա աշակերտության կողմից, Աբեղյան լիապես իրավունք ունի։ Հուշերը, զորս իր մասին տպեցին շատերը ձեմարանի նախկին սաներեն (Արմենակ Շահմուրադյան, Սպիրիդոն Մելիքյան, Վահան Տեր-Առաքելյան, Արմենակ Բարսեղյան, Սիմոն Վրացյան, Արտաշես Տիրացյան, Մելքոն Քրիշչյան, Ղևոնդ Մելոյան, Ս. Բաղդիրյան, Վահան Համբարձումյան, հիշելու համար անոնք, որոնց հուշերը տեսնելու առիթ ունեցած ենք), միահամուռ կվկայեն բացառիկ այն պաշտամունքի մասին, զոր սնուցած են ձեմարանի սաները դեպի մեծ վարպետը, պաշտամունք, որ եթե մասամբ հետևանք էր ակնածանքին, զոր անոնք կտածեին անոր տաղանդին հանդեպ, մեծ չափով կբխեր այն անխառն սերեն, զոր կներշնչեր ինքը վարպետը։

Եվ սակայն շատերը նույն այս սաներեն, ինչպես Տեր-Առաքելյան, Վրացյան, Բարսեղյան, Քրիշչյան և այլն, իրենց հուշերուն մեջ չեն մոռնար մատնանշելու նաև անբարյացակամ այն վերաբերմունքը, զոր Կոմիտասի նկատմամբ ցույց տված են ոմանք միաբանության անդամներեն, բնականաբար անոնք առավելապես, որոնց ավանդապաշտությունը թույլ չէր տար, որպեսզի հանդուրժեն շունչը, զոր Կոմիտաս մտցուցեր էր վանքեն ներս։

Չափազանց բնորոշ են, օրինակ, դոկտ. Արմենակ Բարսեղյանի սա քանի մը տողերը անհանդուրժողության այն մթնոլորտին մա-

⁷ «Նավասարդ», Բուրեռ, 1925 ապրիլ, էջ 268—269։

⁸ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 71։

⁹ Անդ, էջ 72։

սին, որուն մեջ կկկվեր վարպետին դյուրագրաց հոգին.

«Իջմիածնի հին միաբանները (այդ միջոցին մեծամասնությունը հիններ էին) սկսան տրտնջալ... պատարագը երկար կունէ: Վարպետը շափ տալու ատեն կընէ շարժումներ՝ որոնք բնմի վրա միայն բույլատրելի են: Քառաձայն պատարագեն բողոքականություն կըստին:

Այս տրտնջները օր մըն ալ դարձեր էին բողոք և ներկայացվեր լուսահոգի երիմյան Հայրիկին: Աստված մեկ է և ահա մատուցված պատարագն ալ միաձայն կընա ըլլալ, — ըսն ր էին հայրապետին ներկայացող պատգամավորները:

Ազատախոհ, բանաստեղծ ու արվեստասեր հայրապետը իրեն հատուկ նուրբ հեղինակութիւնով ճամբեր էր այդ պատգամավորները...

Նախանձն ու տգիտությունը, սակայն, չէին առեր իրենց դասը: Պետք էր հագեցնել կիրքը: Եվ ահա փսիսուք մը վանքին մեջ... Առջի օր Կոմիտասը պատարագիչ է եղեր և հաղորդության սկիզբին գինին ամբողջովին չէ խմեր, այլ ահա մեկ մասը թափեր է:

Կհիշեմ, թե ինչպես կատղեր էր Կոմիտաս վարդապետ, երբ լսեր էր այս վայրենություն մասին:

— Անգոր հակառակորդի զենք է, հայր սուրբ, արհամարհե, ըսի:

Մեղմացավ: Լոնց և սկսավ մտածել: Զուշացավ նաև լրջության խառնված զվարճախոսությունը.

— Ըսածդ ճիշտ է, որդի՛դ սուրբ (հաճախ այս ստույգները կգործածեր իրեն հայր սուրբ ըսողին), բայց ես այլևս պատարագ չեմ կրեմար ընել:

Ու չորսով: Եվ երիմյան Հայրիկ հասկցավ զինքը¹⁰:

Վահան Տեր-Առաքելյան, իր լավագույն սաներեն մին, ըսելն հետո, որ «ձեմարանի ամբողջ աշակերտությունը սրտանց սիրում էր պարզ ու կենսուրախ Կոմիտասին և լիովին վրեժխաղ էր նրա ջերմ սերն ու ընկերական վերաբերմունքը, գիշերօթիկ սաների հատուկ խանդավառությամբ համախմբվելով նրա շուրջը և լսելով նրա մտերմական կատակներն ու սրախոսությունները», — կգրէ իր հուշերուն մեջ, թե վանքին ներս հոգևորականներ ալ կային, որոնք այնքան հաշտ աչքով չէին նայեր «սեր» երգող վանականին, որի քառաձայն պատարագից «լուսեղբարականության հոտ էր փչում»¹¹:

Մենք չենք ուզեր հավատալ, որ անձնական թշնամություն կրելու անբարյացակամ այս մթնոլորտը: Բյուրեղի նման հոգին, որ Կոմիտասինն էր, չէր կրնար թշնամի ունենալ: Այո՛, թշնամի մը ունեւր ան. բայց այդ՝ ժամանակն էր, որ ան կապեր: Հոգիները դեռ հասունցած չէին ըմբռնելու համար նոր շունչը, զոր Կոմիտաս կրեեր: Ավանդապաշտությունը, որ կհամարներ կառչիլ մարդոց ըմբռնումներուն, վեղար կրեին անոնք թե ոչ, թումբ կշարեր բոլոր այն ճիգերուն առջև, որոնք պիտի դային հեղաշրջել հայ միտքը, և հայ կյանքն ալ անոր հետ: Մեր պատմության հին ու նոր բոլոր ռահվիրաները տատակներու վրայն քալեցին: Կոմիտաս չէր կրնար բացառություն կազմել:

Զգարմանանք այն դժնդակ կեցվածքին համար, զոր ծերունի միաբաններն ումանք ունեցան Կոմիտասի փորձած «հեղաշրջության» առթիվ: Անոնք չէին կրնար դեռ ըմբռնել զայն: Անոնք կկարծեին Հայ Եկեղեցին և իր ավանդությունները պաշտպանած ըլլալ՝ պայքարելով այդ հեղաշրջության դեմ: Երիմյան Հայրիկ լայնախոհ հոգին կսանձեր անշուշտ իրենց չկամությունը, ու թույլ չէր տար, որ իրենց պայքարը քթմնջյուններեն անդին անցնի:

Զգայուն հոգին, որ Կոմիտասինն էր, չէր կրնար չազդվիլ նույնիսկ ամեննն փոքր քթմնջյուններեն: Անոնք, որ ճանդած են զինքը, զիտեն, թե շատ ամուր էր հոգիով, արհամարհելու համար ամեն չկամություն և խժժանք, և տեր էր կամքի մեծ ուժի մը իր ջիղերը զսպելու համար: Իր տառապանքը առավելապես անկն էր, որ իր շրջապատը այլևս զոհացում չէր կրնար տալ իրեն: Երաժշտական պաշտոնը, զոր ունեւր Մայր Աթոռի մեջ, շատ փոքր էր, ասպարեզ դառնալու համար իր հոգին չարչարող ծրագիրներուն: Նույնիսկ երգչախումբը, զոր իր տրամադրության տակ ունեւր հոն, չէր կրնար զինքը գոհ թողուլ: Դժգոհ էր մանավանդ երգչներու ձայներեն:

Ակնարկելով այն պատրաստություններուն, որոնց ստիպված էր դիմել թաղման պատարագը երգել տալու համար իր խումբին, երիմյան կաթողիկոսի վախճանումն հետո, Կոմիտաս 1909-ին պիտի գրեր Մարգարիտ Բարայանին.

«Վեհափառի անակնկալ մահն ինձ այնպիսի աշխատության մեջ ձգեց, որ դեռ նոր է խելքս զլիսս զալիս: Երևակայիր մի բանակ կոտրած ձայներ, ապականված մտքեր, փշալած անհատներ, որոնք այս կամ այն կերպ ձեմարանի աշակերտության են արժանացել...

¹⁰ Գեղտ. Ա. Բարսեղյան, «Հուշեր Կոմիտաս վարդապետի կյանքին», «Հայրենիք», 1935, նոյեմբեր 22:

¹¹ «Կոմիտաս» ժողովածու, Երևան, 1930, էջ 96:

...Սկսեցի պատրաստութիւն տեսնել, ահա թե ինչպէս: Թեպետեալ պատարագն ունիմ ամբողջապէս գրված, բայց խառն խմբի համար է. այժմ ճեմարանում փոքր աշակերտներ չկան, որովհետեւ Ա և Բ դասարանները փակ են. ուրեմն պետք է գործ սկսել մեծ աշակերտների ձեռքով միայն: Պետք էր նոր պատարագ գրել արական խմբի համար: Շատ լավ. ձայն չկա, եղածները խռպոտ, ազդավային խարդախ հնչյունով ձայներ, այդ էլ մեծ մասը փչացած tenor-ներ, մի քիչ baryton, թույլ, խավար ու մեղած հնչյուններով. ահա՛ քեզ խումբը Ուզած չուզած պետք է պատրաստես»¹²:

Ժամանակակիցներու հուշերն գիտենք, թե Կոմիտաս պահ մը փորձած է տեղափոխվիլ Կովկասի մեծ կեդրոններն մեկը: Թիֆլիսն ու Բաքուն, այն օրերու իրենց հավակնութիւններով, թերեւ կարենային ընդարձակել աշխատանքի իր մարզը: Անոնք թերացան իրենց պարտականութեանը մեջ. անտարբեր մնացին:

(Այդպէս են հաճախ մեծ քաղաքները: Թովմաս Զարուման, ռուս մեծ երաժշտագետը, տարիներ հետո, այն է 1919-ին, Թիֆլիս անցելած ատեն կրսեր. «Մայրաքաղաքների հետամնացութիւնը վաղուց հայտնի է: Թիֆլիսում ավելի լավ չէր: Երբ ուղեցի գտնել նրա (Կոմիտասի) երկերը, ոչ մի երաժշտական խանութում հնարավոր չեղավ դրանք գտնել: Ըշմարիտ է, նրա հեղինակութիւնները տպվել են արտասահմանում. բայց եթե պահանջ լիներ, նրանց կարելի էր վերահրատարակել Թիֆլիսում: Պահանջ չկար»¹³:

Այդ ձախողութենէն հետո, Փարիզը ամենեն հարմար վայր կմնար իր ծրագիրներուն համար: Անգամ մը այցելելը էր արդեն հոն և կազդուրվելը հոգեպէս: Եվրոպական մեծ ոստանի մը մեջ, որպիսին Փարիզն էր, ան պիտի կրնար միշտ նորոգվիլ ու միշտ ստեղծել: Դժվար էր անշուշտ գործել հայ հողին հեռու, հայ ժողովուրդին հետ անմիջական շփումի գրկված: Բայց ինչ որ քաղեր էր ան արդեն հայ ժողովուրդի հոգեկան ստեղծագործութիւններն, բավական ատաղձ էին իրեն երկար տարիներու համար. Փարիզ ավելի ևս դուրսութիւն պիտի տար իր մշակումներուն:

Կոմիտասը Փարիզ բերելու գաղափարով պահ մը խանդավառվեցավ նաև Արշակ Զոպանյան: Զոպանյան, որ Կոմիտասի ամենեն ջերմ և սրտացավ համակիրներն մեկն էր եղեր առաջին օրեն և որ հետագային ալ զմայլելի զորավիգ մը պիտի դառնար անոր,

նույնիսկ աշխատեցավ իրականացնելու այդ ծրագիրը:

Ահա թե ինչ կգրե ան.

«Ստանալով իրմե նամակ մը Բեռլինէն, ուր եկած էր քանի մը շաբթիւան համար, գրեցի իրեն գալ Փարիզ և գեթ ատեն մը մնալ ու գործել այստեղ: Իբր եկամուտ ուրիշ բան չունեի. բայց եթե էջմիածնա միաբանի իր փոքրիկ ամսականը, որ հեռու էր Փարիզի պէս տեղ մը իր պետքերուն բաւելի. հույս ունեի սակայն, որ Փարիզի հայ գաղութը պիտի ուզեր այսպիսի վարպետ ու հմայիչ երաժիշտ մը իր եկեղեցւոյն իբր դպրապետ պահել և անոր ապրուստը վախճուրեն ապահովել: Այդպէս կմտածեի, և՛ դեպքերը ցույց տվին, որ կսխալեի: Հետեցեալ թեւադրութեան և եկավ Փարիզ. շատ բան ըրավ հայ արվեստին, հայ անունի վարկին համար, բայց Փարիզի հայերը չըրին ինչ որ պետք էր զինքը իրենց մեջ պահելու համար, ու տարի մը ետքը սրտաբեկ ու դառնացած ելավ դարձավ էջմիածին»¹⁴:

Տեղը չէ հոս՝ պատմել բոլոր մանրամասնութիւնները այս դժիմ անտարբերութեան: Չենք կրնար սակայն հատված մը ևս շարտագրել Զոպանյանին, Կոմիտասը Փարիզ պահելու համար իր կատարած փորձերուն մասին.

«Ինչեալ լուծումը՝ անշուշտ՝ իր Փարիզ մնալն էր: ...Փարիզի հայ եկեղեցւոյ իբր դպրապետ՝ իր կյանքն ապահոված, ան հոյակապ հայկական երգչախումբ մը պիտի կազմեր, և այն, և այն: ...Այս էր, որ կփափագեի ես, ու կկարծեի, թե այդ փափագս դուրսավ իրականանալի բան մըն էր, քանի որ ամսական քանի մը հարյուր ֆրանկի վրա էր խնդիրը: Թեւադրեցի զայդ այն ատենվան Փարիզի հայ եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան ատենապետ հանգուցյալ Միհրան Հովակիմյանին, որ խորապէս կսիրեր և լրջորեն կգնահատեր Կոմիտաս վարդապետը... Հովակիմյան բոլորովին համաձայն, այդ առաջարկը դրավ հոգաբարձութեան սեղանին վրա, և պնդեց ինչքան կրցավ, բայց առանց հաջողութեան. իր ընկերները հայտարարած էին, թե իրենք ալ կգնահատեին Կոմիտաս վարդապետը, բայց կկարծեին, թե եկեղեցւոյն միջոցները թույլ չէին տար դպրապետ ու խումբ պահելու... Հոգաբարձութիւնը եկեղեցւոյ երիցատան մեջ սենյակ մը հատկացուցած էր Կոմիտաս վարդապետին՝ որպէսզի պանդոկի ծախք չունենա, ադիկա բավական կհամարեին իրենց համակրութիւնը հայտնելու համար: Գացի եկեղեցւոյ վարչու-

¹² «Մշակույթ», էջ 161—162:

¹³ «Անահիտ», 1935, թիվ 1—2, էջ 75:

¹⁴ Արշակ Զոպանյան, «Անահիտ», 1931, թիվ 1—2, էջ 119:

թյան նախագահ հանգուցյալ Ա. Էդնայանը տեսնելու և ջանացի դինք համոզել. անկարելի եղավ. գովեստով խոսեցավ վարդապետին վրա, բայց, ըսավ, «տարեկան ինչ հասույթ որ ունի եկեղեցին՝ պատրաստ ենք անոր ավելցուքը ամբողջությամբ բանկան դնել՝ եկեղեցվուն ապագան ապահովելու համար: Մեր այժմյան պայմաններուն մեջ, դպրապետ ու խումբ՝ մեղի համար լյուքս են, որուն միջոցները շունինք...»¹⁵:

Կերեի, թե Փարիզի մեջ այլապես ալ վարդ չբաղեց Կոմիտաս, ու դառն պահեր հոն ալ ապրեցավ: Քաղվածքը, զոր Մարգարիտ Բաբայան կընն 1906 ղեկտեմբեր 8-ին Կոմիտասի կողմն Փարիզին իսկ իրեն զրկած նամակն մը, կակնարկն նման դառնություն մը, թեև օրիորդ Բաբայան չէ հիշեր, թե ո՞վ էր վիրավորներ այն ատեն անոր դյուրազգաց սիրտը:

«Ձեր նամակն ինձ շատ մխիթարեց. բայց և աչնպես, մարդիկ հավատում են ավելի վատ լուրերին, քան լավերին, և անվանարկվածը երկար ջանք պետք է ի գործ դնե, որ կարողանա անպիտանների միտքն էլ մաքրել: Բայց կասեք ինչ փուլի, թո՞ղ չարն իր շարունակյալ մեջ խեղդվի: Իրավ է, ես էլ եմ կրկնում ժողովրդի հետ այն վեհ միտքը, թե «գեշ մարդու օր արեւը սև հողի տակով արեւը», միևնույն ժամանակ աջ և ձախ նայում, տեսնում, որ մարդիկ առավել վատաճողի են, քան բարեճողի: Չկան, եթե կան, չեն երևում այնպիսիները, որոնք չարերի վրա արհամարհանք տածեն. ընդհակառակը, մարդկային թույլ և շատ տկար կողմերից մեկն էլ այն է, որ լսածին հավատալ են ուզում, առանց ճշմարտության կշիռ ունենալու. այո՛, շատ հեշտ է դատելը, բայց դատվել ո՞վ է ցանկանում. մարդասպանը նույնիսկ դատից խուսափում է, ո՞ր մնաց անմեղն ու անպարտ: Ես էլ, թեև ներսս բոլորովին մաքուր և ջինջ է, ինչպես հստակ ու պայծառ վտակ, բայց չար մարդիկ քար են ձգում ու պղտորում: Անշուշտ, կանցնի պղտորումը, էլի վճիտ կլինի, բայց և այնպես պղտորելուց հետո Գեթ մի այնպիսի չար բան արած լինեի, որ

անպատվարներ լինեի իմ կողման, սիրտս չէր ցավի, կասեի «հնձիր դանածդ». բայց չարի բերանը չոփ է լցրած»¹⁶:

Եվ, ավա՞ղ, Կոմիտաս այս հոգեկան տագնապները կապեր ճիշտ այն օրերուն, երբ եկեր էր Եվրոպային փառք քաղելու հայ ժողովուրդին համար:

Մյուս կողմն, Արեղյան կըսեր իր հուշերուն մեջ.

«Ձեմ հիշում ում և ինչ թեկադրանքով, նա 1906 թվին գնաց Գերմանիա և ապա Փարիզ այն մեծ հուլիսով, թե այնտեղ կկարողանա հրատարակել իր եղանակները: Բայց միայն մի տասնյակ երգ հրատարակելուց հետո՝ «Հայ քնար» անվան տակ՝ վերադարձավ էջմիածին, և երբ ես նրան հարցրի, թե ինչու այդքան սակավաթիվ երգեր նա հրատարակեց, Կոմիտասն սկսեց կծու խոսքեր ուղղել և՛ արեւելյան, և՛ արեւմտյան հայ հարուստների հասցեին:

Եվ այնուհետև Կոմիտասը, որ առաջ էլ սիրում էր մեծանալ, սկսում է մոռալի և սրբունեղվել առանց, սակայն, պակասեցնելու իր անդուլ աշխատանքները. նա ձանձրանում էր էջմիածնից»¹⁷:

Ինչպե՞ս չձանձրանար հեք արվեստագետը, երբ դարձյալ կուգար իր հուշումները բանտել իր ներսը:

Շվարած էր ան: Թիֆլիս անտարբեր էր եղեր, Փարիզ շատ պաղ, իսկ Պոլիսը չէր կրնար դեռ մտքեն անցնել Կոմիտաս: Ու շարունակեց տառապիլ դեռ ատեն մը, իր երազները ներսը խեղդելով:

Բայց ահա, շատ շանցած, բացառիկ դեպքեր պիտի ցնցեին սովթաններու մայրաքաղաքը:

Անոնք նոր էջ մը պիտի թվագրեին Կոմիտասի կյանքին մեջ ևս, գործունեության նոր դաշտ մը բանալով անոր առջև, բայց և ճակատագրական ըլլալով, ավա՞ղ, իրեն համար:

(Շարունակելի)

¹⁵ Արշակ Զոպունյան, «Անահիտ», 1931, թիվ 1—2, էջ 121:

¹⁶ «Մշակույթ», էջ 156—157:

¹⁷ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 70—71: